

Cahiliye Döneminde Araplarda Tıp*

Medicine in Arabs During Age of Jahiliyye

Serkan Özkanⁱ

ⁱDoktora Öğrencisi., Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü

<https://orcid.org/0000-0001-8994-614X>

Öz

Amaç: Tıp, insan sağlığını ve hastalıkların tedavisini konu alır. Bu sebeple, insan iradesi dışında zorunlu olarak tıp ilmine muhtaçtır. Bu kapsamda, Cahiliye Dönemi Arap toplumunun sağlık sorunlarına karşı geliştirdiği tıbbî uygulamaları ve bu bağlamda oluşturdıkları tıp terimlerini, hastalık bilgilerini ve tedavi yöntemlerini incelemek bu çalışmanın temel amacıdır.

Yöntem: Çalışmada, Cahiliye dönemi Araplarının tıp anlayışı, dönemin şiirleri, atasözleri ve haberleri gibi yazılı ve sözlü kültür unsurlarının incelenmesi yoluyla değerlendirilmiştir. Ayrıca komşu kültürlerle olan etkileşimler dikkate alınarak terim kökenleri analiz edilmiştir.

Bulgular: Cahiliye dönemi Araplarının yaşadıkları sağlık sorunlarına karşı büyü, sihir, gözlem ve kişisel tecrübeler içeren çeşitli uygulamalar geliştirdikleri; kendi yaşam koşullarına göre medenî/şehirli ve bedevî/göçebe grupların farklı tıbbî yaklaşımlar benimsedikleri görülmüştür. Hem kendi dillerinde hem de komşu kültürlerden ödünç alınan tıp terimleri kullanılmıştır.

Sonuç: Yapılan incelemeler sonucunda, Cahiliye dönemi Araplarının kendilerine özgü tıbbî bir bilgi birikimi geliştirdikleri, bunların bir kısmını kendi dillerinin özelliklerini kullanarak türettikleri, bir kısmının ise ya direkt olarak ödünç alındığı ya da Arapçalaştırıldığı görülmüştür. Ayrıca bu birikimin sonraki dönem İslâm tıbbının kullandığı tıp terimlerine etki ettiği anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tıp, Cahiliye, Arap, Tedavi, Ezca

ABSTRACT

Objective: Medicine addresses human health and the treatment of diseases. Therefore, humanity is inherently and necessarily dependent on medical science, irrespective of individual will. In this context, the primary objective of this study is to examine the medical practices developed by the pre-Islamic (Jahiliyya) era Arab society to address health problems, and the medical terms, disease knowledge, and treatment methods they developed within this framework.

Method: The study evaluated the medical understanding of the pre-Islamic Arabs by examining written and oral cultural elements of the period, such as poetry, proverbs, and historical accounts. Additionally, the origins of medical terms were analyzed, taking into account interactions with neighboring cultures.

Findings: It was observed that pre-Islamic Arabs developed various practices against the health problems they faced, including magic, sorcery, observation, and personal experiences. It was also seen that sedentary/urban and nomadic/bedouin groups adopted different medical approaches based on their living conditions. Medical terms were used from both their own language and borrowed from neighboring cultures.

Conclusion: As a result of the investigations, it was found that pre-Islamic Arabs developed their own unique medical knowledge. Some of this knowledge was derived using the characteristics of their own language, while some was either directly borrowed or Arabized. Furthermore, it was understood that this accumulation of knowledge influenced the medical terms used in later Islamic medicine.

Keywords: Medicine, Jahiliyya, Arab, Treatment, Pharmacy

*Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi 2025;15(3):

DOI: 10.31020/mutftd.1698098

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 13 Mayıs 2025; Kabul Tarihi- Accepted: 10 Eylül 2025

İletişim- Correspondence Author: Serkan Özkan <serkanoskan35@hotmail.com>

Bu derginin içeriği Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License kapsamında lisanslanmıştır.

Giriş

Araplar muhakkak bulundukları coğrafya ve zaman bakımından üst seviye bir kadim medeniyet kurmuşlardır.¹ Şüphesiz, Arapların çevresinde bulunan diğer kültürlerden tıbbi bildikleri ve bunlardan etkilendikleri görülmektedir. Arabistan, Hz. Peygamberden önce ne تنها bir coğrafya idi ne de yakın komşuları ile tamamen politik ve sosyal açıdan kopuk yaşamaktaydı.² Bu bakımdan, daha önce bahsedilen Mezopotamya uygarlıklarına ait uygulama ve gelenekler, bilhassa Akad-Sümerler, etkileşim içinde olduğunu ve Araplar ile bu medeniyetler arasında etkili bir bariyerin olmadığı düşünülebilir.²

Hız. Peygamber öncesi Arap tıbbı, Cahiliye dönemi Arap tıbbı, Arap halk tıbbı ve tıbb-ı nebevî kavramları, kimi zaman birbirinin yerine kullanılsa da aslında farklı bağlamlara işaret eder. Hız. Peygamber öncesi Arap tıbbı, Arap yarımadasında İslâm'ın ortaya çıkışından önce uygulanan şifacılık, tedavi ve sağlıkla ilgili pratikleri ifade eder. Cahiliye dönemi Arap tıbbı ise, Hız. Peygamber öncesi dönemi özellikle “dini-ahlaki bakımdan cahiliyet çağı” vurgusuyla tanımlayan İslâmî literatürün kullandığı bir kavramdır; bu nedenle Hız. Peygamber öncesi tıp anlayışının bazen yergi öğeleri taşıyan bir bakışla ele alınışını içerir. Arap halk tıbbı, hem Hız. Peygamber öncesinde hem de sonrasında yaşayan ve yazılı bilimsel gelenekten ziyade halk arasında sözlü aktarımla sürdürülen geleneksel tedavi yöntemlerini kapsar. Tıbb-ı nebevî ise Hız. Peygamber sonrası dönemde Hız. Peygamber'in tavsiye ve uygulamalarına dayandırılan, hadis kaynaklarında yer alan sağlık, beslenme ve tedavi prensiplerini konu edinir. Bu dört kavramın ortak yönü, Arap toplumunun sağlık ve hastalıkla ilişkisinin tarihî seyrini göstermeleri; ayrıştıkları nokta ise ait oldukları dönem, bilgi kaynağı ve meşruiyet zeminidir.

Arapça “et-tıbb” veya “الطِّبُّ” kelimesi, sihir, büyülenmek “المطبوب” / “matbûb”, sihirli anlamları taşımaktadır.³ Ayrıca, düzeltme “طَبَّ” / “tabbebe”, iyi davrandı anlamları da bulunmaktadır.⁴ Tıp tarihine baktığımızda Akdeniz havzasında tıbbın gelişimi Fırat-Dicle nehirlerinin oluşturduğu kültür bölgeleri ile Firavunlar zamanı Mısır'ın etkisini görüyoruz. Firavun'un veziri İmhotep (MÖ. 2686-2613) zamanla şifacı nitelikleri ile meşhur olmuş ve sağlık tanrıları arasına girmiştir. Arapça “tıbb” lafzının da onun adından geldiği iddia edilmiştir. Ayrıca, yine Antik Mısır'ın büyük tapınağı olan “Thebes”den “tıbb” lafzının türediği ileri sürülmüştür.⁵ Bu iki başat kültürde tecrübî tıp ve ilaç kullanımı varken, zamanla Babil'in ortaya çıkması ile ilaç ile tedavinin yanı sıra büyü, sihir ve ibadet tıp ilmine dahil olmuştur.⁶

Hız. Peygamber öncesi Arabistan çölünde Antik Grek düşüncesi belli oranda yayılmıştı.⁷ Aynı zamanda Pers kültürünün etkileri de bu dönemde ve sonrasında görülmektedir. Lakin bu etki ve düşüncelerin bize kadar intikal etmemiş olması Cahiliye Arapları ve kültürleri hakkında bilgimizi sınırlamaktadır. Bahsi geçen dönemde Arap yaşantısı hakkında beş ana kaynak bulunmaktadır. Bunlar; arkeolojik kalıntılar, kitabeler, Kur'an ve hadisler, tarihî kaynaklar ve cahiliye şiiridir. Tüm bu kaynakların – Kur'an hariç – sınırları mevcuttur. Örneğin, arkeolojik kalıntılar tıp ve tedavi hakkında neredeyse hiçbir bilgi vermezler.⁷ Bu kapsamda Cahiliye Arap şiiri, Arapların eski tarihleri, bilgileri, âdet ve ananeleri şiirle muhafaza edilebilmiştir.⁸

Buna rağmen, Arap dili üzerinde yapılan etimolojik çalışmalar sayesinde Hız. Peygamber öncesi Arabistan çölünde Antik Grek düşüncesinin izlerinin belli oranda yayıldığını bilmekteyiz. Bu kapsamda Cahiliye dönemi Arapçasında her insanın kendi kendine ifade edeceği ve algılayabileceği yaygın ve ortak hastalık veya semptom lafızlarına sahipti. Örneğin; öksürük, hapşırık, ateş, ishal, ağrı gibi en ilkel toplulukların dahi dilinde bulunan kelimelere sahipti.

Bu makalede, Hız. Peygamber öncesi Arapların tıpla olan münasebeti ve Arapçada bu devirde kullanılan veya türetilen tıp terminolojisinin tespiti yapılacaktır. Cahiliye şiiri, atasözü ve haberler üzerinden tespit edilen hastalıkların, tedavilerin ve ilaçların etimolojileri hakkında bilgi verilecektir.

Cahiliye Dönemi Arapları sınıflara ve kısımlara bölünmüştür.⁹ Ad, Semûd, Tasm ve Cedîs gibi kadim kavimler hakkında bilgimiz sonraki dönem kaynaklarından veya komşu kültürlerin kaynaklarından gelmektedir. Bu

sebeple şu an elimizde bulunan en eski “*tabib*” lafzının Semudî yazıtta geçen (ه أس ي) ifadesine ait olduğu düşünülmektedir. Yine Nebatîler (أ س ي) ifadesini tabip anlamında kullanmışlardır.¹⁰ Bu ifade Arap şiirinde الأسى /el-essâ/ şifacı olarak kullanılmıştır.¹¹ Araplarda sözlü kültür geliştiği için bilgimiz protohistorik kaynaklara bağlıdır. En eski Arap tarihi gelenekleri, soy bilimine ve haber/anekdotlara dayanmaktadır. Arapların yine en kadim tarih çalışmaları ise kendilerine göre önem arz eden hadiselerle dair rivayetlerin derlemesi ve yıllık vakayinamelerdir.¹² İslâm’ın ilk dönemleri ve fetihler zamanında bile Arap proto-historyasının kaynakları, yani; Bizans, Süryanî, Ermeni yazarlar, sadece siyâsî ve teolojik atıflarda bulunmuşlardır.⁷ Kaynaklara göre, onların yok olduklarına ya da kaybolduklarına işaret etmektedir. Arapların bu koluna *Arab-ı Baide* denilmektedir.

Kuzeyde bulunan Arap kabileleri, iki büyük devlet halinde teşkilatlandıkları görülmektedir. Kuzeybatı kısmında Gâssanîler, Bizans’a hem coğrafi hem de siyasi olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir ve şiirleri bize kadar intikal etmiştir.¹³ Grek kültürünün baskın olduğu dönemde Cahiliye Arapları Bizans’tan kelime ödünç almışlardır. Örneğin; yaralı koyunu tedavi için kullanılan ve insan için de kullanılan 'ميل' lafzı Grekçe *mēlē* (Türkçe “sonda”) kelimesinin Arapçalaşmış şeklidir.⁷ Kuzeydoğuda ise Hîre/Lahmîler devlet kurmuşlardır. Hîre Devleti yine coğrafyası sebebi ile Sâsanîler ile yakın ilişki içerisinde olmuştur. Şiirde ileri olan Hirelilerin, Arapça ve Süryaniceyi yazı ve günlük konuşma dili olarak benimsedikleri, Hristiyanların bilhassa Süryaniceyi kullandıkları ve bu kapsamda Arap kültürüne katkıda bulundukları bilinmektedir.¹⁴ Her iki devlet, Monofizit Hristiyan doktrinine maruz kalmıştır.

Arap kabileleri genellikle güney bölgelerde bedevî olarak hayatlarını sürdürmektedirler. Bu kabilelerin en önemlileri Anz, Huveytât, Cuheyne, Heytem, Nehâvile, Harb, Mutayr, Benû Suleym, Benû Uteybe, Huzeyl, Sakîf, Avdân, İbnû'l-Hâris, Benî Said, Benî Lihyân, Benî Cehâdile aşiretleridir.¹⁵ Necd'in yüksek bölgeleri de birçok kabileyi barındırmaktadır. Bu kabilelerden bazıları Badiyetu's-Şam kabileleri bir kısmı ise Hicaz kabilelerinin kollarındandır.

Diğer meşhur Arap kavimleri kendilerinin Adnân ve Kahtân’dan türediklerini iddia etmektedirler. Bunlar arasında Yemen Arapları olan Benu Kahtânîler, aralarında kültür ve beşerî bakımdan görece ileri sayılırlar.¹ Bunun sebebi, bölgenin diğer bölgelere göre tarıma daha elverişli olmasıdır.¹⁵ Onların şehirler kurup bu şehirlerde saray ve kale, baraj inşa ettikleri bilinmektedir.¹³ Dil, şiir, hitabet, soy bilimi gibi kendi kültürel aktivitelerinin yanı sıra komşuları Romalılardan, Keldânîlerden, Farisilerden intikal etmiş ilimlere de sahiptiler. Ayrıca falcılık, Fizyonomi (İlm-i Firaset), tılsım, sihir¹⁶ gibi hurafe ilimler de intikal etmiştir.⁶ Bu prestijli durumları ve Arapların neseplerine kıymet vermeleri, bazı güneyli kabilelerin kendi atalarının Kahtânîlerden geldiğini iddia etmelerine yol açmıştır.² Benu Adnân ve Yemenî Arapları, tıp ilminde marifetli idiler. Fakat daha sonra bu ilimde yeteneklerinin kaybolduğu anlaşılmaktadır.

Gereç ve Yöntem

Arap tıp terminolojisi üzerine yapılan bu çalışmada, Cahiliye dönemine ait ana ve ikincil kaynaklar ile birlikte araştırma eserler de kullanılmıştır. Araştırmanın sınırlandırılması maksadı ile Cahiliye dönemi Hz. Peygamber dönemine kadar (yaklaşık m. VII asra kadar) incelenmiştir. Kaynaklar, iki şekilde elde edilmiştir. İlk olarak Cahiliye Arap Şiirleri’ni konu edinen meşhur *Muallakat*’ın, Türkçe çevirisi olan Yedi Askı Şiirleri kullanılmıştır.¹⁷ Bunun yanında, Arap dilinde yazılan araştırma eserlerde bulunan Cahiliye şiirleri, atasözleri ve deyimler tespit edilmiştir. Cahiliye üzerine yapılan araştırmalarda mutlaka incelenmesi gereken Cevad Ali’nin el-Mufassal fi’t-Târîhi’l-‘Arab Kable’l-İslâm’ı hem giriş bölümünde hem de bulgulara kullanılmıştır.¹⁸ İkinci yöntem ise, sözlüksel araştırma esnasında kullanılan el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî’nin (ö.175/791) *Kitâbu’l-‘ayn*’ı, İbn Manzûr b. M. el-Ensârî’nin (ö.711/1311) *Lisânü’l-‘Arab*’ıdır.^{3,19} Ayrıca el-Cevâlîkî’ye (ö.540/1145) ait *el-Mu’arreb Mine’l-Kelâmi’l-A’cem* ‘alâ Hurûfi’l-Mu’cem’de geçen Arapçalaştırılmış (muarreb) tıp lafızları araştırmaya dahil edilmiştir.²⁰

Giriş kısmında Cahiliye Arap geleneklerine ait bilgiler için pek çok araştırma eser kullanılmıştır. Kaynaklarda belirtilen Türkçe, Arapça ve İngilizce araştırma eserler üzerinde yapılan incelemeler sonucu Cahiliye dönemine ait hastalık, tedavi, ecza ve anatomiye dair Arapça kelimeler ve bunlara ait etimolojik bulgular araştırmada kullanılmıştır.

Bulgular

Her ne kadar ilkel olursa olsun dinsiz ve büyüsüz insan topluluğu yoktur. Yine ne bilimsel tutumdan ne de bilimsel bilimden yoksun vahşi topluluk olmamıştır.²¹ Bu bakımdan, Cahiliye Arapları falcılık, firaset ve bazı tecrübelerden öğrendikleri bilgiler ile daha çok ilgilenmiştir. Bu uğraşları kaçınılmaz olarak tıbbı da sirayet etmiştir.⁶ Bundan dolayı Cahiliye Arapları hastalığı ruhun kötü, şeytanî hale gelmesi olarak itikat etmişler ve hastalıktan kurtulmak için sihir,¹⁸ büyü, rukye,¹¹ temime (batıl nazar duası),²² adak,²³ kâhinlik, falcılık ve biraz da tecrübe tıptan istifade etmişlerdir.

Cahiliye dönemi Arapları, tanrıların lanetinin, bulaşıcı hastalıklar ile deliliğe الجنون¹⁸ /cünun/ neden olacağına inanıyorlardı.²⁴ Akıl bozukluğuna 'الخبيل' /habl/ demişlerdir.¹⁰ Deliliğin tedavisi için kâhinlere başvurularak ve sihir ile tedavi edilebileceğine inanıyorlardı. Cinlerden kötülük ve hastalıkların geldiğine inanmışlardır.¹⁶ Cahiliye dönemindeki Araplar, yılan, tavşan, kirpi ve ceylan gibi hayvanları öldürmenin, bu hayvanların suretine giren cinlerin hastalık bulaştırmasına neden olacağına inanıyorlardı.²⁵ Bundan dolayıdır ki cin ve ruhlarla yakın gördükleri kâhinlere başvurmuşlardır.²⁶ Eğer bu yöntemler işe yaramaz ise sırayla hastaya 'şerbe (şurub)' içirirler, hastalık devam ederse hacamat tedavisi uygulanırdı.²⁷

Bir kimse bir yel girmesinden veya baş ağrısından hasta olsa kâhine başvurduğunda kâhin onu efsunla yani okuyup üfürerek tedavi ederdi.²⁸ Dönemin meşhur falcılarından bazıları Arrâfû'l-Yemame Rebâh b. Acleh ve Arrâf-ü Necid Eblak el-Esedî'dir. Ayrıca bu zamanda tıp ve tabip şerefli, yüksek bir mevkiye sahipti.¹⁸ Aynı zamanda tabipler kabile şeyhi veya ruhanî diğer önemli kimselerden daha aşağı değillerdi. Devamlı olarak kavminin hatiplerinden, baskın figürlerinden oluşan ve diğer kabile reislerini ziyaret eden heyetin üyelerinden biri olurdu.¹³ Araplar arasında amcasının kızına olan aşk ve sevdası ile ünlenen Urve b. Huzzam el-Azarı, Yemame kâhinini şu beyti ile yaşatmıştır;

"Yemame arrafına (kahinine) dedim ki: Beni tedavi et. Eğer beni derdimden kurtarırsan şüphesiz gerçek bir tabipsin ...".²⁶

Araplar, şiirlerinde uzman tabip için 'النطاسي' /en-nitâsî/ demişlerdir. Sözlükte ayrıca güçlü, yaman, zeki âlim anlamları da bulunan bu kelimenin aslı Rumca olup 'نسطاس' muarredir. Anlamı; zeki, uzman tıp âlimidir.¹⁸ Bazı kaynaklarda Abd er-Rahmari adlı Hristiyan doktorun, Kâbe'nin yakınındaki Safa tepesinde bir muayenehanesinin bulunduğu belirtilmektedir.¹⁴ العباديون/Abbâdiler, Hristiyan din adamları olarak tıp alanında ünlüydüler. Büyük ihtimal, Hristiyan olmaları ve bunun neticesinde din eğitiminin yanında tıp da dâhil olmak üzere çeşitli alanlarda eğitim görüyorlardı. Bu Hristiyan ruhbanlar Araplar arasında Hristiyanlığın yayılmasına neden olmuştur. Yunanca ve Süryanice diline hâkimdiler ve bu dildeki tıp eserlerini okuyabiliyorlardı.^{18,25}

Cüzzam için 'برص' /bars/ lafzını kullanmışlardır. Bunun yanında yine cüzzama benzeyen ve ciltte görülen beyaz leke için 'بهق' /behak/ lafzını (bu terimi vitiligo/akderi hastalığı için de kullandılar)³ ve 'وضح' /vadah/ lafızları kullanılmıştır.¹⁸ Cüzzamlılara ise 'الوضح/الوضاح/المحل' /muhaçcel/vaddâh/ denirdi. Onlardan kaçtıkları ve oturdukları yeri yıkadıkları, hatta sürgüne gönderildikleri bile olmuştur.¹⁸ Cüzzamlı kişinin parmakları ve soyu kesildiği için bu ismi ona vermişlerdir. Cüzzama ayrıca 'داء الأسد' /da-ü'l-esed/ demişlerdir. Bu hastalığın pençesine düşen kişi ölürdü. Nitekim hadiste "Cüzzamdan aslandan kaçır gibi kaçın" denilmiştir.¹³ Sedef hastalığına 'البرص' /berrae/ lafzı ile kullanılıyordu. Elleri ve ayakları çarpık anlamında 'الفلج' /felc/ lafzı söyleniyordu.^{3,18} Cahiliye Arapları hastalık ile semptomları ayırt edememişlerdir. Bu yüzden hastalık belirtilerini hastalığın kendisi olarak telakki etmişlerdir.¹³

Hız. Peygamber öncesi Arap dilinde hastalık anlamında Arapçada günümüzde de kullanılan 'المرض' /maraz/ ve 'العلّة/العل' /illet/ lafızlarıdır.³ Bunun yanında, 'مرضم، حلظم، حلظ، حلط' /murzam, halsum, halzum, halz/ olarak hastalık anlamında lafızlar geçmektedir. Bu terimler veba gibi bulaşıcı hastalıklar için de kullanılmıştır.¹⁸ Genel anlamda baş ağrısı için 'الصداع' /sudâ'/terimi, başın sadece bir kısmı ağrır ise 'الشقيقة' /şakîk/ terimini kullanmışlardır.^{3,18} Damarı 'عرق'¹¹ /'ark/ ve şah damarı 'ودج' /vedec/ olarak adlandırılmıştır.³ Küçük dilin altında kalan burun ve boğaz arasındaki delik 'الخرم' olarak adlandırılmıştır. Eklem ağrısı 'الرثية' /rasye/, çıban/apse için 'الدمل'¹¹ /dümmel/ veya deri üzerinde iltihap için 'المشكاة' /mişkâ/ lafzını kullandılar.^{3,18} Şiddetli ishal ve hazımsızlık için 'المبتون' /mebtûn/ terimini tercih etmişlerdir.¹⁸ Kolera için 'الفضجة' /fedca/ denmiştir.¹³ Tıpta, gözlem ve deneyim yoluyla, hayvanlarında veya çöllerinde ortaya çıkan olağandışı değişiklikleri karşılaştırarak bazı hastalıkları tespit ettiler ve onlara 'çiçek hastalığı/الجدري' /cudrî/ adını verdiler. Bu hastalığın kabarcıkları, eğer yüzeyi kurumuşsa, yani bazı yerlerde su kabarcığı oluşmuşsa develerin boyunlarında ortaya çıkan şişillere veya develerin boyunlarında ortaya çıkan şişliklere benzerdi.¹³ Daha sonra kızamığı tanımışlar ve adını toprağın üzerinde çıkan çakıl taşları /الحصباء/ hasbê/ almışlar ve bu iki hastalığı çim tohumları, acı bal likörü ve acı kavunla tedavi etmişler ve ona 'parlaklık/البيرقان' /beyrikân/ adını vermişler. Uykusuzluk anlamına gelen 'أرق'³ ilginç bir şekilde yorgunluk ve uykulu olma gibi semptomları olan sarılık 'اليرقان'¹⁸ ile aynı köke sahiptir. Sarılık Kitabı'l-'ayn'da 'الصفاء/الاصفرار' /ısfirâr,safâ/ olarak kaydedilmiştir.³ Ciltte ve göz akalarında ortaya çıkan sarılık, Arapça sarı lafzından türetilmiştir.¹³

Vebaya yakalanmak öldürücü bir bıçak batması gibi olduğu için ona bu "عوس" /'avs/ adı vermişler ve bunun cinlerden kaynaklanan bir tür illet olduğunu iddia etmişler.¹³ Daha sonra kafa derisindeki saçların dökülmesine neden olan deri hastalığına ki saçların bölgesel olarak tamamen dökülmesine neden oluyor, tilkinin bitkileri kurcalayıp tarlaları tahrip etmesine benzer şekilde "tilki hastalığı/داء الثعلب" /da-i se'leb/ adını verdiler. Grekçe "saçkıran" hastalığı "alôpekia", saçların dökülmesi sonrası baş kısmının tilkinin ekine zarar vermesine benzemesinden ötürü "alôpēx" yani tilkiden türetilmiştir.⁷ İdrarın mesanede tutulmasını biliyorlardı ve buna "esaret/الأسر" /esr/ anlamına gelen "tutulma/الانحباس" /inhibâs/ adını vermişlerdi. Göğüsteki tüberkülozu tarif edip "tüberküloz ve umutsuzluk hastalığı/سلال وداء اليأس" /silêl ve da-i'l-yâs/ adını vermişlerdi, çünkü bu hastalığa yakalanan kişi umutsuz bir durumdaydı.⁶

Siyatik için 'عرق النساء' /'ırku'l-nisa/ diyorlar çünkü bu hastalığın kronik ağrısı hastalığı unutmamasını engelliyordu.¹³ Karın ağrısına 'قداد' /kadâd/, boğaz iltihabına 'خناق' /hinâk/, topala 'أعرج' /a'raç/ demişlerdir.⁷ Vücut dokularında ve karında oluşan iltihabı "sulanma/sulama" anlamındaki 'السقي' /es-sakî/lafzından türetilip, 'الوعك' /el-istiskâ/olarak adlandırmışlardır.¹³ Hasta olmaksızın ateşlenme ve mide bulantısı için 'المغن' /el-'uk/yani kırgınlık anlamında kullanılmıştır. Ateşlenmeye 'الحمة' /humma/, mide bulantısı için 'المغن' /muğn/demişlerdir. Bu lafızdan ateşli bir hastalık olana humma/الحمى, düşmeyen ateşe 'الحمى صالب' /el-hummi sâlib/ ve titreme, üşüme için 'النافض' /nâfid/ lafızları söylenmiştir. Hummaya bağlı ve yüksek ateşten kaynaklanan şiddetli titremeye 'الراجن' /râcun/, şiddetli ve dişlerin titreterek üşümeye 'الققعاع' /el-k'akâ'a/, sıtma nöbetine 'القفة' /kaffe-kuffe/lafızları kullanılırdı. Ateşli hummaya yakalanan birine bol su içmesi tavsiye edilir, sandalye üzerine oturtularak kol ve bacak uzuvları yıkanır. Humma tarzı hastalık sonrası görülen veya herhangi bir sebepten ötürü dudakta çıkan sivilce ve uçuk için 'الحلا' /halâü/lafzı kullanılmaktadır.¹⁸

Cilt üzerinde çıkan yaraya ise sebep olduğu kaşıntı yüzünden 'النملة' /nemle/ olarak isimlendirmişlerdir. Bundan maksat, cildin üzerinde karınca geziyormuşçasına kaşıntı-karincalanma anlamında teşbih yapmışlardır. Karın ağrısı – mide bulantısı ile birlikte- 'امغص' /umğus/ veya 'المفس' /el-mefes/, felç/inme için 'الفلج' /felc/ lafzı kullanılırdı. Bedenin bir kısmını etkilediği için "yarmak" 'يفلج' /yeflic/ kökünden gelmiş olabilir. Bademciklerde oluşan iltihaba, boğmaca ya da kuz palazı 'الذبحة – الصدية' /sadî-zebh/ diyorlardı ve kök anlamı "boğazını kesmek" demektir. Kellik 'السفة' /sa'fe/, eklem ağrısı 'أوجاء المفاسا' /evcêe'l-mufassâ/, katarakt¹⁸ 'الماء الأبيض' /en-'النافية' /en-

nâkıb/, idrar yolu enfeksiyonu 'اضطراب التبول' /istrâbu't-tebevvele/ olarak bilinmektedir. Dikkat edilirse hastalıkların çoğu organ isimleri ile fu'al vezni çekilerek hastalık ismi üretilmiştir. Örneğin, كباد، رحام، قلاب، زكام bu neviden hastalık isimleridir. Hep aynı tarafa yatan kişilerin derisinde oluşan çıban, derin yara (Türkçede halk arasında *delen*) oluşumuna “kuyu açmak” kökünden gelen 'الناقبة' /en-nâkıb/ lafzı türetilmiştir.¹³

Eğer hamile kadının çocuğu anne karnında ölürse kürtaj 'السطو' /es-satv/ uygulanırdı.¹⁸ Ceninin ölümüne 'الدحاق' /duhâk/ denirdi ve çocuk ezildi denirdi. Ölü cenin 'الحشيش' /el-hşîş/ ebe 'القابلة' /el-kâbile/ tarafından çıkarılır ya da bu işlem babası tarafından yapılırdı.¹¹ Annenin öldüğü ancak ceninin canlı iken yapılan operasyona 'الخشعة' /hş'ı/ denirdi ve bu operasyon kadının karnı kesilerek gerçekleştirilirdi.¹³

Kaynaklarda bahsedilen salgın hastalıklar; 'الطاعون' /tâ'ûn/ veba, 'الجدري' /cüdri/ çiçek hastalığı, 'الهيضة' /el-heydâ/ saman nezlesi, 'الحصبة' /hasbe/ kızamık, 'السل' /es-s'ûll/ tüberküloz olarak geçer.^{3,18} 'الطاعون' yani vebayı ölümcül bıçak darbesi olarak gördüklerinden 'الطعنة' /et-t'ane/ ‘bıçaklamak’ kökünden türetmişlerdir. Kızamık hastalığı çakıl taşlarına benzetildiğinden ona bu ismi vermişlerdir.¹³ Cahiliye devrinde veba gibi bulaşıcı hastalıklar için ayrıca 'وخز الجن' /vehaze'c-cin/ ‘cin sokması’ lafzı kullanılmaktaydı. Şarbon hastalığını tecrübe ettikten sonra ona 'النار الفارسية' /en-naru'l-farisi/ dediler.¹⁰ Bu hastalıkları taşıyan kişiye 'العدوى' /'advâ/ denirdi. 'الحجر' /el-hıcr/ lafzı yani “yasaklama” kelimesi salgın hastanın karantinaya alınmasını ifade ederdi.^{3,18} Vebanın yayılmasına 'خوم، خامة، وخم' denirdi.¹⁸ Vebanın bulaşıcılığını ve tehlikesini göstermek için Arap atasözü “أعدى من الحرب” (Savaştan daha bulaşıcı, yani öldürücü) demiştir. Hatta daha ileri giderek esnemeyi vebanın bulaşıcı olduğu gibi bulaştığını söylediler ve bu sebeple “هو أعدى من الثوباء” demiştir.¹⁰ İnsan bacağına şişerek kalınlaşması ve buruşması sebebiyle fil bacağına benzetilen ‘fil hastalığı’na – tıpkı Yunancada olduğu gibi – داء الفيل /da-i fil/ benzetmesini kullanmışlardır.¹³

Tedavi ve eczalar hususunda ise, Arapların aşına olduğu, belirtilerini ve tanımlarını bildiği bu büyük hastalıklar karşısında bal yemek, hacamat (bu tedaviyi gerçekleştirenlere fessâd/ الفصيدة denirdi)²⁹ ve ateşle dağlamak gibi tedaviler ortaya çıktı. Bal, kabızlığı, mide rahatsızlığını ve ishali tedavi etmek için en yaygın kullanılan ilaçtı. Bazen balı diğer maddeler ile kombine ederek macun yaptılar. Hassas bir içeriğe sahip olan bu macun, içerisinde hurma ve meyve koyarak elde edilir, nezle, cilt hastalıkları ve eklem ağrıları için kullanılırdı. Üçüncü yöntem ise doktorun başvurduğu son şeydi. Hastalığın tedavisinde de eski Arap atasözü buradan çıkmıştır: Son ilaç/الدواء الكي/ âhir ed-deva-i'l-key/, Lokman bin لقمان بن عاد\Ād'a (Lokman el-Hâkim) atfedilen dağlamadır. Habbâb b. Eret'in karın bölgesi üzerinde yedi defa dağlama uygulaması yapılmıştır.¹⁸ Ayrıca, regl döneminde idrarı sökmek ve kolik ağrısını hafifletmek için kuşkonmaza başvurdular ve meniye arttırmak için nohut kullanmışlardır.¹³ Daha sonra kurtçukları yok etmek için sarımsak kullandılar. Karın ağrısı قداد ve mide hastalıklarını ve bazı kalp hastalıklarını tedavi ettiler ve tedavi etmek için soğan ve kimyon yediler.⁶

Cahiliye Arapları midenin genel sağlık üzerindeki etkisini bildiklerinden midenin hastalıkların evi olduğunu düşünürler ve diyetin tüm ilaçların başı olarak telakki etmişlerdir.¹⁸ Bir rivayete göre Haris b. Kelede'ye şifa nedir diye sorulduğu zaman 'الحمية' /el-hımye/ (açlık) cevabını vermiştir.²⁷ Bazı göğüs rahatsızlıklarında ayva tükettirler, çünkü kalbi güçlendirmesi ve ruhu rahatlatmasını tecrübe etmişlerdi. Enerjiyi tazelediği, yorgunluğu giderdiği ve cildi temizlediği için kuru üzüm yiyorlardı.⁶ Cerrahlik meziyetine sahip tabipler, hasta üzerinde delik açarak cerrahî müdahalede bulunmuşlardır.¹⁸

Hayvan kanını şifa amaçlı kullanmışlardır. Hurma ile kan karıştırılarak tedavi amaçlı ya da bunu kurutup kuvvetlenmek, güç kazanmak maksadıyla tüketiyorlardı. Kepek ve kan karışımı ile 'العليز' /el-'alhz/ elde ediyorlar, bunu kimi zaman ilaç olarak, kimi zaman da kıtlık zamanı yiyecek olarak tüketmişlerdir. Bu karışımı Kahtanîlere nispet etmişlerdir.¹⁸

Cahiliye döneme baktığımızda şehirdeki Arap tıbbının çöldeki tıptan daha üstün olması doğaldır. Bedevilerin Arap Yarımadası'nın çoğunluğunu oluşturduğunu farz edersek, o zaman Araplar arasındaki tıp basit ve ilkeldi, temel düzeyde bilgileri vardı. Muska ve muskaların kullanımı ve çöl otları, (kaynatılmış) deve idrarı¹⁸, ateşten çıkan küller, kurban ve av hayvanlarının kanı, balmumu, bal vb. gibi el altında bulunan hammaddelerin tüketimi hakkında olmalıdır.¹³ Bedeviler tıpla ilgili bilgileri gözlem ve deneyim yoluyla elde ediyorlardı.⁶ Ayrıca, bedevi hayatının sadeliği, kurak çöl ortamı, hareket ve gezinme, sık sık spor benzeri hareketler onların arasında hastalıkların daha az görülmesine yol açmıştır.¹¹ Hastanın uygulanan tedaviye karşı terapötik etkisi gözlemleniyordu. “Hekim hekim değil, başına gelen hekimdir” sözünü doğrular nitelikte Araplar tıp konusunda deneyimlerine güvenmekteydiler.³⁰

Yaşam koşulları ise Cahiliye Araplarının hastalık ve rahatsızlıklara maruz kaldıklarında vücutları üzerinde deneyler yapmaya yönlendirmiştir.³¹ Bedevî Arapların çölde kullandıkları tıp yıllarca değişmeyen, kültürel miras yolu ile intikal eden Bedevî tıbbıdır.¹⁸ Tıpta “*bilgili*” doktorların deneyimlerine dayanan tedavi kullanılmaktadır. Bedevîler şehir halkının tıbbına güven duymamaktadır. Hatta ne kadar hastalıktan ölse dahi ne kadar acı verse de kendi tıbbına başvurmaktadır. Şehir insanının ilacı kendisine yabancı ve uzak bir ilaç olarak telakki etmektedirler. Şehirlilerin ilaçlarına güvenmedikçe, mantığına doğru gelmedikçe bu durum böyle devam etmiştir.¹⁸ Fakat gözlem ve tecrübeye bağlı Bedevî tıbbı, her zaman başarılı olamıyordu. Zorlu hastalıklar ve bazı kişilerde görülen ciddi sorunlar, özellikle kabile şeyhlerinde görülen rahatsızlıklar (kısırlık ve cinsel hastalıklar gibi) için şehirler ziyaret ediliyordu.¹⁸

Cahiliye döneminde Araplar arasında “beşerî kıyâfe” dedikleri insanların uzuvlarından onun nesebi ve doğumu hakkında bilgi elde ettikleri bir nazari iz sürme yöntemleri vardı. Yine “firâse” olarak adlandırılan, insanların eşkâline, rengine, konuşmalarına, ahlâkına, faziletine ve kusurlarına bakarak onlar hakkında çıkarım yaptıkları ilimleri vardı. Bu ilme göre, insanların yüz ve uzuvlarının şekli, yapısı insanların mizaçları ile ilgili olumlu veya olumsuz özelliklerini gösteriyordu.⁶ Firâse, kişinin tedavisi için gerekli bitki veya ilacı uzun tecrübelerle dayanarak buluyordu. Bedevîler ve diğer Araplar bu tür tedaviden vazgeçmemişlerdir.¹⁸ Rukye ise, baş ağrılarından, yel girmesinden, yılandan ve büyüden korunmak için bazı sözlerin belli kişilerce okunması ve sonra üflenmesi Araplar ve Yahudiler arasında yaygın bir inançtı.³² Cahiliye Arapları, “ilm-i huruf” dedikleri ve Mukaddime’de İbn Haldun tarafından zikredilen bir tedavi yöntemi uygulamışlardır. Bu ilim Araplardan evvel Antik Mısır, Babil ve Süryaniler tarafından kullanılmıştı. Araplara büyük ihtimalle Keldanîler yolu ile yayılmıştır. İlm-i huruf, harflerin bazı özellikleri olduğunu araştıran ve bu özellikleri tılsım gibi kullanarak kötü ruhları uzaklaştırarak hastanın tedavi edildiğine inanılan bir yöntem idi.⁶

Bu yöntemler, kadim zamanlarda üç kategoride doktor ortaya çıkarmıştır: tavsiye ve rehberlikle hastalıkları tedavi eden birinci kategori, hastaları ilaçlarla tedavi eden ikinci kategori, önleme ve iyileştirme için olağanüstü yöntemlere dayanan üçüncü kategoridir. Tapınaklardan bereket istemek de dâhil Antik Yunan’da, Romalılarda kahramanların tapınaklarının kutsanması, Hz. Peygamber öncesi Araplarda putlara dua edilmesi gibi hurafeler gelişip çeşitlenmiş, rahipler, sihirbazlar/sihirbaz tabiiler¹⁸ ve falcılar önemli bir rol oynamıştır.⁶ Büyü geleneği, umutsuz ve güçsüz insanın karşılaştığı kararsızlığın üstesinden gelmek için uyguladığı durumdur. Cahiliyede, hangi hastalık olursa olsun, Cahiliye Arapları diğer ilkel ve vahşi insanlar gibi hastalıktan veya musibetten kurtulmak için büyüye başvurmuştur. Sonucu ister olumlu isterse olumsuz olsun büyü, karamsarlığı ve ümitsizliği ortadan kaldıracak önemli bir kurumdu.²¹

Cahiliye zamanında yetersiz beslenme, hijyen ve genel sağlık konularındaki imkânsızlık sebebiyle cilt hastalıkları yaygındı. Güneş yanığına ‘السفعة’ /es-süf’a/ ve siğil için ‘ثولول’ /sûlûl/ denirdi.¹⁸ Cildi etkileyen tümörü “*infüzyon*” ile yani; genellikle keten gibi yağlı tohumlar ile buhur tohumunun birlikte ezilmesi ile sıvı hale gelen karışımı daha sonra ateş üstüne konur, ardından kumaşa dökülerek tümör üzerine uygulanmıştır. Böylece yara izole edilir ve cerahatin çıkması beklenirdi. Tereyağı ve hurma da karıştırılarak uygulanırdı.

Bunların hepsi sıcaklık ile tümörün yok olması ve bozulan kanın dışarı çıkması ya da kurumuş irine dönüşmesine sebep olan tedavi yöntemine dayanmaktadır.¹⁸

Aktar ya da attâr, gezici eşya ve ecza satıcılarıdır. Arap şiirinde الصيدلاني /es-seydalânî/olarak geçen eczacı aktar sınıfına mensuptur.¹¹ Bu eczalar bazen yemeklere katılır, zerdeçal gibi, bazen ise direkt kullanılırdı. 'العقار' /akkâr/ veya 'العقاقير' /'akâkîr/ dedikleri, bitki kök ve ağaçlardan yapılan ilaçları kapsayan tedavileri bulunmaktaydı. Aslı Aramice olan bu kelime, Aramice 'bitki ile tedavi etmek' anlamındadır. Bunların arasında "المصطكا" /el-mıstıkâ/ veya "Rum sakızı" aynı şekilde ilaçların içine katılıyordu. Bir çeşit sargı bezi olan 'الطلحة' /et-talha/ (kök anlamı; muz, akasya ağacı) göz üzerine sarılır. Üzerine yağlar sürülerek yara bölgesine veya şişlik üzerine sarılırdı.¹⁸

Arapların "المشمون\meşmûm" dedikleri ve Kur'an'da ve hadislerde geçen "المسك\misk", genellikle şişelerde muhafaza edilen parfümdür. Bu kelimenin aslı "مشك\muşk" olup Farsçadan Arapçalaştırılmıştır. Tüccarlar bunu tıpta tedavi amaçlı kullanılması için ticaretini yapmaktadırlar.¹⁸ Ayrıca bahar aylarında Arabistan çöllerinde çıkan *misk* adını verdikleri bir tür otsu bitki bulunmaktadır. Özelliği ise, yazın kavurucu sıcaklarda diğer bitkiler sararır iken bu bitki rengini korumaktadır.¹⁵

Cahiliye döneminde ve sonrasında kullanılan Arap zamkı, Arapların "الصمغ" /es-semîğ/dedikleri ağaçtan elde ediyorlardı. Bu ağacı keserek çıkarılan özsu tıpta kullanılmıştır. Arapların tıpta kullandıkları bazen de zevk için çiğnedikleri sakızlar bulunmaktadır. Bunlar genelde menengiç, sedir ağacı, fıstık ve buhur özünden üretilen maddelerdir. Ateş ve susuzluk için kullanılmışlardır. "اللبان،-الكندر" /el-kendir-el-bân/ olarak geçen buhur, ağızda çiğnenerek cilt ve dahili hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır.¹⁸

Akciğer iltihabı 'ذات الجنب' /zatu'l-cenb/ lafzı ile tanımlanmış ve Hint udu/ قسد³ ile tedavi etmeye çalışmışlardır. Çocukların boğaz ağrısına 'عذرة' /'azr/ denilmiştir. Bu hastalığı kadınlar çocukların boğazına bir bez sokup sonra boğazını sıkarak siyah kanı çıkararak tedavi etmeye çalışmışlardır. Anjin/bulaşıcı bademcik iltihabı 'الذبة' /ez-zübha/ dağlama ile tedavi edilirdi.¹⁸

Cahiliye döneminde Araplar arasında yaygın olan ilaçlar arasında panzehir de vardı. Sıklıkla ruhu sakinleştirmek ve acıyı dindirmek için kullanıyorlardı. Bu nedenle şaraba panzehir 'ترياقاً' /tiryâk/ veya 'درياقاً' /diryâk/ diyorlardı. Aynı şekilde 'ترياق الخمر' /tiryâku'l-hamr/ olarak da bilinmektedir.¹³ Sindirim sistemine fayda sağlayan mantarların göz hastalıklarının ve bazı zehirlenmelerin tedavisinde faydalı olduğunu öğrendiler. Dinlenme, anestezi ve uyuşukluk sağlamak için bir çöl otu olan banotu/çörek otu 'الحبة السوداء' /el-hubbetu's-sevdâ/ kullanıyorlardı, ayrıca uyku düzenleyici olarak da istifade etmişlerdir. Çörek otunu bol su ile yiyerek, ezerek damıtma ve diğer yağlarla karıştırarak tüketmişlerdir. Çıkan yağ buruna damlatılarak istifade edilmiştir.

Cahiliye Arapları kanı durdurmak için tampon ile baskı ve kül bazen de kaynar yağ kullanımına başvuruyorlardı. Burun kanaması/ الرعاف /er-ruâf/ için soğuk su buruna çekilirdi. Yine burun kanamasını durdurmak maksadıyla hasır ve benzeri maddeyi yakıp külünü burun kanamasını durdurmak için kullandılar. Kanayan bölge kan durana kadar bandajla sıkılırdı. Bazen bandaj yerine mendil/ المناديل /el-menâdîl/ yara üstüne sertçe kapatılırdı. Kanama için fitil ve sonda işlemi de tercih edilmiştir. Kanın durması ya da yaranın tedavisi gerçekleşince 'أسا الجرح' /asâ'c-cürh/ derlerdi.¹⁸ Kırıklarda splint kullanımı, çıkıklarda okşama, kabızlık durumunda ise fitil kullandılar.⁶ Soğuk algınlığı 'نكم' /zukm/ ve gripi atlatmak için 'الغميل' /el-ğamîl/ terletmeyi uygulamışlardır. Nezle ya da soğuk algınlığının beden üzerindeki etkisini azaltmak için örtünmüşlerdir ve bunun için ona 'البراء' demişlerdir. Tedavi olarak bir çeşit battaniye kullanmışlardır ve buna 'المعملات' /el-m'amulât/ (kökü sarmak) demişlerdir.¹³ Soğuk girmesi, balgam sökücü, eklem ağrısı ve siyatik tedavisinde 'الزقوم' /ez-zakkûm/ bitkisinin kökü ve yaprakları kullanılmıştır.¹⁸

Özel ilaç reçeteleri yoktu. Etraflarında yetişen veya bulabildikleri gıdaları ilaç olarak kullanmışlardır.¹³ Bazı hastalıkları tedavi için sirke ve yağ karışımı ile 'المناقيع' /el-munâkî'/ elde edilirdi.¹⁸ Sarımsağı kalp, mide hastalıkları ve kurtçuklara karşı, soğan nezle ve beden içindeki kurtçukların yok edilmesi için, kimyon yine nezle, hazımsızlık/البطنة/ /el-batn/ ve midede gaz problemleri için, kuru üzümü yorgunluğu gidermek için, cildi renk olarak canlandırmada, iktidar ve sinirleri kuvvetlendirmede incir, kabızlık, dalak ve karaciğer rahatsızlıklarında, çemenotu, göğüs hastalıkları, astım, öksürük/السعال/ /es-s'aâl/ve balgama karşı ayrıca karaciğer, mesane, hemoroit/باسور/ /bâsûr/, sırt ağrılarına karşı kullandılar.^{3,18} Bunlara ilaveten; nar, kereviz, hardal, simaneki, sütleğen/yonca ve başağı (aslı Süryanice 'السنبيل' /es-sünbül/) ilaç olarak kullanılmıştır. Enfiye 'النشوق' /en-neşûk/olarak bilinir ve bunun için hardal yağı, süt yağı, hint costusu/dalı, krep zencefil, kâfur, hint udu kullanılırdı. Bu kelimenin ise aslı Aramice 'نسكو' olup anlamı burun sıvısı akıtmadır. 'العيد' /el-'idd/ dağ ağacı, kabuğu yara üzerine sarmak suretiyle kullanılıyordu. 'السني' /es-saniyy/ ilaç olarak kullanılan bir bitkidir ve kına ile karıştırılırdı. Kekik, 'الصعتر' /es-sa'tar/ ile de kullanılan bu bitki, aspir/yalancı safranla da karıştırılıp tüketilmiştir.¹⁸

Balsam 'البلسم' /el-balsam/ Araplar ve diğer kültürlerde bilinen kadim bir ilaçtır. Özellikle cerrahîde yara tedavisinde kullanılmıştır. Sakızlı yapısı sayesinde yaranın üstüne sarılıyordu. Habeşistan'dan getirilirdi. 'العقد' yaranın üstüne sarılan zardır. 'البان' /eb-bân/ ban ağacı yağı genellikle çil, benek tedavisinde kullanılmıştır. Aslı Aramice olan 'السفوق' /es-seffûk/ toz ilaç anlamına gelir ve nar çekirdeği gibi malzemelerin toz haline getirilmesi ile elde edilen eczalara verilen addır. Genel olarak yağlar gıdanın yanında ilaç olarak da kullanılmıştır. Bu tedavi diğer meşhur kültürlerde de bilinmektedir. Örneğin, 'الباسور' /el-bâsûr/ basur tedavisinde zeytinyağı kullanıyorlardı. Deve sütünü sıskalık hastalığı olarak kullanılan السقم /es-sekm/ yanı sıra birçok yerde ecza olarak faydalanmışlardır. 'التليينة' /et-telbin/ adında, kepek, deve sütü ve bal ile yapılan çorba yaparlardı ki bu çorbayı mideyi temizlemek ve üzüntüyü gidermek için içerlerdi. Kabızlık için ayrıca müşhil kullanıyorlardı. Fitsür/ناسور/ /nâsûr/ tedavisinde bazı karışımları çatlak bölgeye uyguladılar.¹⁸ Bunların dışında yaşadıkları bölgede yetişen ve sadece adlarını bildiğimiz 'الشكاعى' (Fagonia) fakat hangi hastalıkların tedavisinde kullanıldığını bilmediğimiz bitkiler Cahiliye şiirinde bahsedilmektedir.¹¹

Göz iltihabı/الرمم/ /er-ramd/ için ise su ve yer mantarını karıştırıp göz ilacı ürettirler.¹⁸ Gözlerde sürmeyi süs ve güzelleştirme olarak kullanıyorlardı. Bunun için antimon/إسميد/ /ismid/, rastık taş/كحل/ /kuhl/ kullanırlardı. Gözün beyaz kısmına delik açarak 'القدح' /el-kadah/ dedikleri tedavileri vardı.¹³ Ayrıca gözlerin ıslak olması durumunda görüşü kuvvetlendirmek ve kirpiklerin kıllarını arttırmak için antimon kullanıyorlardı ve her sabah gözleri soğuk suyla tedavi edip sürüyorlardı. Baş ağrıları ve göz hastalıkları için de kan alma ve hacamat uygulaması vardı. Bu durumlarda hacamat ve hacamatta olduğu gibi bazı solucanları (sülükler) kanın bağlı olduğu deriden emmek için de kullanıyorlardı.⁶ Eğer antimon veya rastık taşı bulamazlarsa katı ve sıvı yağların yakılmasından arta kalan isten sürme elde ettiler. Cahiliye döneminde Kabe'deki putları ziyaret edenler, tıpkı bugün olduğu gibi Zemzem'i memleketlerine şifa niyetiyle götürürlerdi.³³ Gözleri tedavi etmek için ayakları ve elleri soğuk veya sıcak suda bekletmesi tavsiye edilirdi.

Dişlerin sağlığına önem veriyorlardı, bu yüzden dişleri temizlemek için kürdan ve misvak/السواك/ /es-sivâk/ kullanıyorlardı. Diş çekimi ve bazı estetik ameliyatlardan da haberdarlardı. Düşen dişi bağlama ve yerine altın takma yöntemini uygulamışlardır.¹⁸ Dişeti/لثة/ /lis/ olarak kaynaklarda geçmektedir.³

İslam kendi topraklarına girmeden önce Araplar sünnet işlemini biliyorlardı ve muhtemelen bu işlemi Yahudilerden öğrenip hem erkek hem de kadın kızlara uygulamışlardır. Bu işlem sadece berberler ve bakırcılar tarafından gerçekleştirilmişti.⁶ Sünnet için ustura/الموسى/ /el-mûsâ/ kullanırlardı.¹⁸ Sünneti 'الختان' /el-hitân/ olarak isimlendirmişlerdir.¹³ Cahiliye döneminde sünnet bir hijyen tedbiri olarak düşünülürdü ve Araplar arasında temizlik, ayrıca güzellik operasyonu olarak kabul edilirdi. Bundan dolayı sünnet karşılığında "taharet" kelimesi de kullanılmıştır.³⁴

Taşlar ve boncuklar; İslâm öncesi Araplar, kendilerinden önceki kavimlerden, bazen taşların ve boncukların kötülükten koruduğuna ve iyilik getirdiğine inandıkları anlaşıyor. Akuamarine benzeyen bir Yemen değerli taşı olan *jasper* susuzluğa karşı korur, berrak bir taş olan *yeşim* sara hastalığına karşı yardımcı olur, *turkuaz* sorunların oluşmasını engeller, *akik* ise hayvan ısırıklarına şifa sağlar ve *zümürüt* ise gözlerin zarar vermesini önler. Boncuklara gelince, bunlar arasında, bele bağlanan ve daha sonra boyna bağlanan benekli bir boncuk olan muskanın, eski Arapların taktığı kayış ve muskaların yerleştirildiği bir kolye olduğu söyleniyor. İslâmî devirlerde ateş ve 'الصرع' /es-sara'/ epilepsi hastası olanların ve çocuklarına hastalıktan ve nazardan korunmak için ve kadınların hamileliği önlemek için beline - beli sıkılan yere - sıktığı bir boncuk olan kısırlığa bağlanırdı.

Sultana ulaşmayı sağladığına inanılan bir boncuk olan *Khasma*, hastalıklardan korunmak için dizilen akik benzeri kırmızı bir boncuk olan *W/Vajiha*, sık sık sultana ulaştırılacağına ve şans getireceğine inanılırdı. *W/Vajiha*, hastalıklardan korunmak için dizilmiş akik benzeri kırmızı bir boncuktur. Hastalıkları tedavi etmek ve acıları dindirmek amacıyla kullanılan boncukların pek çok ismi bulunmaktadır. 'دواء النهاء' /devâ-ü'l-nihê/ dedikleri ve denizden bulup getirilen beyaz mermer taşları boncuk haline getirip şifa için kullanırlardı.¹⁸

İslamiyet öncesi Arapların korunma ve tedavi konusundaki bazı hurafelerine gelince; bunlardan biri, bir erkek çocuk dişini kaybederse, onu işaret parmağı ile başparmağı arasına alıp, güneş doğduğunda yüzünü güneşe çevirip onu fırlatmasıydı. "Ey güneş, bunu daha iyi bir dişle değiştir" derdi. Çünkü eğer bunu yapmazsa ikincisinin çarpık veya yanlış çıkabileceği düşünülürdü.²⁸ Batıl inançlarından bir diğeri de eğer içlerinden biri âşık olursa ve yolu üzerinde aşk hastalığını bulursa, kalçasını dağlar ve hastalığın geçmesini umardı. Humma hastalığının doğaüstü müdahale ile ilahi etki sonucu ortaya çıktığına inanıyorlardı. Cinlerin musallat olması ile hastalığın sirayet ettiğine ve maymun gibi davranarak (10 kez maymun taklidi yapma) cinleri kovduklarını zannederlerdi.⁷ Yaralı kişiye ölür diye su içirilmez, eğer bir kadın bir şeyden korkar ise ona yüreği soğumuş diye sıcak su içirilir, yılan sokan kişiyi zehir yayılmasın diye uyutmazlardı. Evin içinde hamile bir kadının gözü önünde beliren yılanı öldürmenin gerekliliği de batıl inanışları arasında yer alır. Çünkü onu öldürmeden görmek, düşük yapmasına neden olur. Reis veya melikin kanının köpek ısırığını iyileştirdiğine ve deliliği tedavi ettiğine inanıyorlardı,¹⁰ bu yüzden reislerin kanından birkaç damla alıp suyla karıştırıp köpeğin ısırdığı kişiye içirirlerdi (*Şekil 1*).^{18,22}

فَهَلْ لَكَ فِي بَنِي حُجْرٍ بَنٍ عَمْرٍو
أَوِ الْعَنْقَاءِ تُغَلِّبُهُ بَنُ عَمْرٍو
فَتَغْلَمُهُ وَأَجْهَلُهُ، وَلَا
دِمَاءُ الْقَوْمِ لِلْكَلْبِ شِفَاءُ

Şekil 1 Kinde Kralı'na yazılan şiir²²

"Senin (Kinde kralı) Hucr b. Amr Oğulları'yla bir akrabalığın var da sen biliyorsun, ben bundan habersiz miyim? (Böyle bir akrabalığın yoktur! Sen de kral değilsin. O halde neden tazminatta zorluk çıkarıyorsun?) Ya Anka Sa'lebe b. Amr ile onların kanı kuduzlara şifadır."²² Buna ilaveten kuduz için 'داء الكلب' /da-â kelb/ denirdi.¹⁸ Bu açıdan, bazı hastalıkları hayvanlarda gördükleri veya sahrada gördükleri alışılmadık değişimlere kıyas ile öğreniyorlardı.¹³

Kabileler arası savaşta, kabile reisi ya da kabilenin önemli şahıslarından biri esir edildiğinde vücudunda kesik açarak kanı akıtılırdı. Bu infazdan önce şarap içirilip sarhoş edilirdi. Böylece acısının azalması istenirdi.¹⁸

Cahiliye Arapları; gözlem, deneyim ve karşılaştırma yoluyla bildikleri ve özelliklerini anladıkları bu tıbbî uygulamaların yanı sıra, her zaman tedavi edici faydası olmasa da şifacıya fayda sağlayamayacak bazı garip yöntemleri de güvenle uyguluyorlardı. Bu yöntemlerin her ne şekilde olursa olsun, hayal dünyasının, illüzyonların ve hurafelerin hâkimiyetinde olduğunu, bu yöntemlerin onlara geçmiş milletlerin efsanelerinden mi aktarıldığını, yoksa kendi hayatlarındaki inanç ve yanılsamalardan mı kaynaklandığını biliyoruz. Bu

yöntemler hurafe ve illüzyondan başka bir şey olmasa da rahatlık ve güven sağlıyor, hastaya uygulandığında sanki şifalı bir ilaç alıyormuşçasına güven ve huzur veriyordu. Araplar göz hastalığına inandıkları için hastalarına muskalar ve büyüler asarlar, evlerinin kapılarına eskimiş ayakkabılar ve at nalları, odanın ortasına da buruşuk bir göz resmi koyarlardı. Akıl hastalığının sebebinin delinin kafasına kötü bir ruhun girmesi olduğuna inandılar ve bu ruhu kovmak için onu dövüp işkence ettiler. Özellikle psikolojik hastalıklar için ruhban veya vaizler şifa için ziyaret edilirdi.¹⁸

Cüzzam, çiçek hastalığı ve diğerleri gibi enfeksiyonları bildiklerinden, eğer içlerinden biri bulaşıcı bir hastalığın yayıldığı bir köye girmek isterse, köyün girişinde durur ve bir eşek gibi anırırdı. Buna ilaveten salgın hastalıklarda, zenginler salgın bölgesinden kaçarak uzak yerlere yerleşiyorlardı. Cahiliye döneminde hasta biri ile görüşülecek ise kişiler arasına perde konulurdu. Nitekim, Cahiliye şairi Hâris b. Hıllize ve Hire hükümdarı III. Münzir görüşürken rivayete göre kral, Hâris'in alaca hastalığına yakalanmış olmasından ötürü arasına yedi ayrı perde koydurmuştur.³⁵ Genellikle çöller güvenilir, salgından uzak yer olarak seçilmekteydi.

Hastalıklara şifa verme ve daha birçok konuda Cahiliye Arapları ilahlarına abideler dikerdi.²³ Arabistan'ın güneyinde bulunan metinlerde, insanların hastalıkların ilahlarından geldiği inancı ait ve şifa için bu ilahlara dua ettikleri yazılıdır.¹⁸ Kısır kadınların çocuk sahibi olmak için Zülhalesa putu ve kâhinine müracaat ettiklerine dair rivayetlerden söz edilmesi de önemlidir.³⁶ Ayrıca ölümlerin kemiklerinin ve bir kadının adet kanıyla kirlenmiş paçavraların onu cennete gitmekten koruduğuna inanıyorlardı ve iddialarından biri, çocuğu yaşamayan bir kadının, öldürülen bir asilzadenin cesedinin üzerine basılarak iyileştirildiğiydi. Yılan ısırıklarını, sokulan kişinin bir kadının kolyesini tutmasını ve ateşin gözlerine kaçmaması için bütün gece onu sallamasını sağlayarak tedavi ediyorlardı, bu yüzden de uyuyamıyor çünkü iddialarına göre uyku zehrin gözlere yayılmasına yardımcı oluyor.⁶

Kindeliler Devleti zamanında İbn-i Hişam burada adı geçen Hucr b. Amr'ı, Tiban oğlu Hassan'ın (Hassan. b. Es'ad) kardeşi olarak kaydediyor ve birlikte kuzeye Bahreyn bölgelerine çıktıklarını, yürüyüşe devam etmeyip ailelerinin yanına Yemen'e dönmek isteyen Yemenlilerin ona "kardeşin Hassan'ı öldür, seni kendimize hükümdar yapalım" demeleri üzerine Hucr'un kardeşi Hassan'ı öldürüp Yemenlilerle Yemen'e döndüğünü, fakat kardeşini öldürdüğü için Tanrı tarafından kendisine uyku uyuyamama hastalığı verildiğini ..., zikrediyor.²⁸ Yine İyadlıların başına *Bedâ* denilen bir hastalık musibet olmuş ve bunun ilahlarının bir cezası olarak görmüşlerdir.⁹

Hikâyede adı geçen Hucr'a, Âkilü'l-Murar (Murar, acı bir çöl otunun adıdır. Münecimbaşı bu olayı naklederken bu bitki hakkında bilgi vermektedir. Bkz. Camiü'd-Düvel, C. I, s. 470.) lâkabı verilmiştir. Kaynaklarda farklı hikayeler olarak çok acı yiyen ya da bir oturuşta *murur*/مرار ağacını yedikleri yazmaktadır. Hikayeler farklı olsa dahi anlaşılan Kindeliler bu bitkiyi tanımakta ve hazımsızlık şikayetine karşı bu bitkiden faydalanmaktadırlar.¹⁹ Ayrıca bitkinin ismi acı tadından gelmektedir.

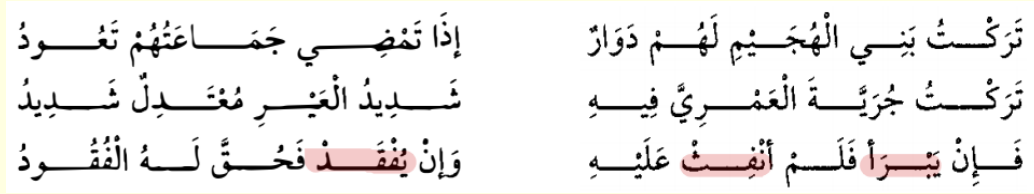
İmrülkays'ın, Muallakas'ının çapkınlıklarını anlattığı bir yerinde bir kadına hitaben söylediği aşağıdaki beyit o zamanki temime anlayışını da göstermektedir (*Şekil 2*)²²:

فَمِثْلِكَ حُبْلَى قَدْ طَرَقْتُ وَمَرْضِعْ فَأَلْهَيْتَهَا عَنْ ذِي تَمَائِمٍ مُخَوِّلِ

Şekil 2. İmrülkays'ın Şiiri²²

"Senin gibi nice gebe ve emzikli kadına geceleyin gittim de onu bir yaşındaki nazarlıklı çocuğu ile ilgilenmekten alıkoydum."²² Nazar veya göz değmesine inanıyorlardı. Göz değmesi 'إصابة العين' /isâbetü'l-'ayn/ şeklinde ifade edilirdi. Sadece hastalığa değil ölüme sebep olduğuna inanırlardı.³⁴ Buna göre kötü niyetli bakışlardan ve hasetçilerin nazarından korunmak için tılsım veya büyü yaparlardı. İbranilerin 'حرط' dedikleri ve boyna asılan kalp şeklinde tılsım kolyeleri vardı.¹⁸

Cahiliye devrinin meşhur at binen kahramanlarından muallaka şairi Antara b. Şeddad el-Abs'i'nin, birini öldürüp diğerini yaraladığı hasımları hakkında söylediği aşağıdaki şiiri, rukye inancını göstermesi bakımından önemlidir (**Şekil 3**):

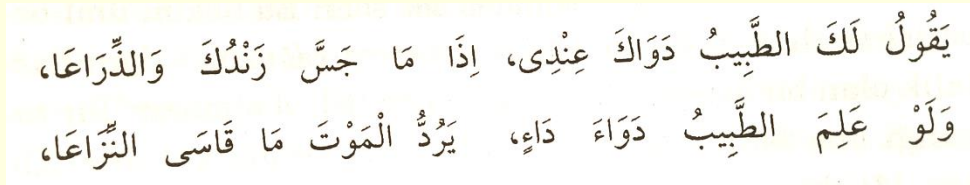

Şekil 3. Antara b. Şeddad el-Abs'i'nin Rukye İçeren Şiiri²²

"Hüceym Oğulları'nı (dan birini katlettim ve onlar)ı Devar (etrafında tavaf eder gibi çevresinde dönerek ağıt yaktıkları maktuller)i olduğu halde bıraktım.

Onlardan bir grup gitti mi bir diğeri geliyor (ve hep böyle feryat-figan ediyorlar) Cüreyye el-Amri'yi ortası sağlam, düz ve güçlü bir okla (vurulmuş halde) bıraktım.

Artık iyileşecekse (iyileşsin diye) ona okuyup üflemem. Eğer ölecekse zaten ölümü hak etmişti."²²

Şekil 4. Antara b. Şeddad el-Abs'i'nin Nabız Lafzı İçeren Şiiri²²

Meşhur bedevî kahraman Antara'ya ait yukarıdaki mısralarda Cahiliye Arap tıbbına ait lafızlar bulunmaktadır, nitekim burada nabız kontrolünden bahsedilmektedir (**Şekil 4**)²²;

"Tabip bileğine ve koluna dokunarak,
Der ki, senin ilacın bende.
Ama tabip hastalığa bir çare bulsaydı,
Kendisi ölüme karşı dururdu."

Yine bir Cahiliye devri uygulaması olarak çocuklar Hums yapılmak üzere nezredilmekteydi. Buna göre, Cahiliye devrinde bir çocuk hastalandığı zaman, annesi onu, eğer iyileşirse Hums yapmak üzere adak adardı.³⁷

Cahiliye devrinde ise, Şevval ayını uğursuz saydıkları için, bu ayda nikâh yapmadıklarını görmekteyiz. Cahiliye halkının bu ayı uğursuz saymalarına, bu ayda taun hastalığı meydana gelmesi sebep olmuştur. Safvan b. Ümeyye de içkinin kötülüklerini anlatan, içkiyi ebediyen içmeyeceğini, içki ile şifa aramayacağını belirten bir şiir söylemiştir.³⁷ Bu hikâyeden anlaşılacağı, Cahiliye Arapları içkiyi şifa için kullandıklarıdır.

Süleyman et-Tâcir'in Hindistan'a yaptığı yolculukta gördüklerini yazdığı eseri Ahbârü's-Sîn ve'l-Hind'de erkeklerin saçlarını uzattığını ve bunun sebebi olarak Araplar gibi çocuğun başına şekil vermenin dimağa, zekâyâ zarar vereceğine inanmalarındır. Bu geleneğin büyük ihtimalle cahiliye döneminden kalma hurafe olduğu düşünülebilir. Yine aynı eserde Arapların eskiden beri, soylular bile olsa, yakınları ile evlenmediğini ifade ediyor. Arapların uzaktan evlendiğini hatta aynı kabileden olanlar birbiri ile evlenmediğini belirtiyor.³⁸

Rivayete göre Amr, yakalandığı bir hastalıktan kurtulmak için çare ararken Filistin'de bulunan Belka'da çıkan kaplıca suyunun şifa olduğu ile ilgili bilgi edindiği ve bu amaç ile buraya gittiği söylenir.³⁹ el-Hamme/الحمة ismi verilen ve günümüzdeki tabiriyle bir nevi kaplıca olan yerde halkın putlara taptığını görünce onlara, bunların

ne olduğunu sorar. Belka halkı da "Biz bunların aracılığıyla yağmurun yağmasını ister ve düşmana karşı galip gelmek için yardım dileriz." cevabını verir.⁴⁰

Araplar arası yapılan panayırlar, Arap yarımadasında önce kuzeyde başlayıp buradan yarımada'nın doğusuna, buradan güney ve ardından batıya doğru rota izliyorlardı. Daha sonra tekrar kuzeye yönelen panayırlar, bu bakımdan bölgede belli bir rotada dönüyorlardı.⁴¹

Panayırlar, Arap yarımadasında mutlak anlamda olmasa dahi dil, sosyo-kültürel ve ekonomik açıdan ortak payda'nın oluşmasını sağlamıştır. Bu ortak payda içerisinde şiir özel bir yere sahiptir. Sözlerin içsel değerinin ve serbest bırakıldıkları duygusal güçlerin en uzun süre ayakta kaldığı, açık bir biçimde ortaya konulduğu şiirde; sözlerin büyü tılsım ve büyülenmek, büyülemek gücünü bu tanıklık etmesidir.²¹ Neticede, panayırların takip ettikleri rota ve Arap olmayanların panayıra iştirakleri vasıtasıyla neredeyse tüm kültürel alanda karışımlar ve etkileşimler meydana gelmiştir.⁴¹

Panayırlar münasebetiyle yapılan şiir okuma geleneği yine Cahiliye Arap tıp uygulamaları hakkında bilgiler sunmaktadır. Fakat bu şiirlerin ekserisi sözlü olarak aktarılagelen, bugün güvenilir sayabileceğimiz en eski şiir m. V. asrın sonları ve VI. asrın başlarında ortaya çıkmaktadır.⁸

Aşağıda verilen tablo (**Tablo 1**)¹⁷, Cahiliye Araplarına ait meşhur Muallakatlar ve divanlarda geçen tıp terimlerini içermektedir;¹⁷

Tablo 1. Cahiliye Araplarına ait meşhur Muallakatlar ve divanlarda geçen tıp terimleri¹⁷

Arapça	Okunuşu	Türkçe Anlamı	Şairi, Geçtiği Şiir
فم	Fem	Ağız	Lebid bin Rabîa, Muallakat
جبین	Cebîn	Alın	Amr bin Kulsûm, Muallakat
حالب	Hâlık	Anne sütü	Lebid bin Rabîa, Muallakat
الحشى	Haşî ¹¹	Astım	Ebu Cündüb el-Huzalî
شريان	Şiryân	Atardamar	Züheyr bin Ebi Sülma, Muallakat
حمى	Humma	Ateş (Hastalık)	İmru'l-Kays, Muallakat
أقدام	Akdâm	Ayak	Lebid bin Rabîa, Muallakat
رجل	Ricl	Ayak	Amr bin Kulsûm, Muallakat
أنساء	Ensâü	Baldır	Hâris bin Hillize, Muallakat
ساق	Sâk	Baldır	İmru'l-Kays, Muallakat
رأس	Ra's	Baş	Antara bin Şeddad, Muallakat
صداع	Sudâ'	Baş ağrısı	Züheyr bin Ebi Sülma, Muallakat
غدة	Güdde	Bez (tıbbi anlamda)	Lebid bin Rabîa, Muallakat
وظيف	Vazîf	Bilek	Tarafe bin el-Abd, Muallakat
معصم	Mi'sam	Bilek (Kol)	Antara bin Şeddad, Muallakat
التعل	Tâl ¹¹	Boğazda harahet ve kabarma	Hamîd b. Sûr
ثغرة	Suğ'ra	Boşluk	Antara bin Şeddad, Muallakat
رقبة	Rakaba	Boyun	İmru'l-Kays, Muallakat
جيد	Cîd	Boyun	İmru'l-Kays, Muallakat
كشح	Keşhi	Böğür	İmru'l-Kays, Muallakat
كشحي	Keşhî	Böğür, bel	Tarafe bin el-Abd, Muallakat
مارن	Mârin	Burnun ucu	Tarafe bin el-Abd, Muallakat
أنف	Anf	Burun	Tarafa bin el-Abd, Muallakat
عرانين	'arâniyn	Burun deliği	İmru'l-Kays, Muallakat

جذام	Cüzâm	Cüzzam hastalığı	Lebid bin Rabîa, Muallakat
الخفقان	Hafekân ¹¹	Çarpıntı	Ebu Bekir es-Sadık
شدق	Şidk	Çene kemiği, avurt	Antara bin Şeddad, Muallakat
جلد	Cild	Deri	Tarafa bin el-Abd, Muallakat
داء	Dâ'	Dert, hastalık	Tarafa bin el-Abd, Muallakat
لسان	Lisân	Dil	Amr bin Kulsûm, Muallakat
لثات	Lisâti	Diş eti	Tarafa bin el-Abd, Muallakat
أسنان	Asnân	Dişler	Antara bin Şeddad, Muallakat
تلفح	Telkah	Döllemek	Züheyr bin Ebi Sülma, Muallakat
ألمى	Elmî	Dudak	Tarafa bin el-Abd, Muallakat
شفتان	Şefetân	Dudaklar	Antara bin Şeddad, Muallakat
الواهنة العسل	Vahinetü Asamü ¹¹	Eklem, kemik hastalığı	Sâide b. Cüeyye
يد	Yed	El	Antara bin Şeddad, Muallakat
إرضاع	İrdâ'ü	Emzirme	Lebid bin Rabîa, Muallakat
عشواء	Âşvâa	Gece körü	Züheyr bin Ebi Sülma, Muallakat
رقاب	Rıkâb	Gerdan	Amr bin Kulsûm, Muallakat
صدر	Sadr	Göğüs	Tarafa bin el-Abd, Muallakat
لبان	Leban	Göğüs	Antara bin Şeddad, Muallakat
كلكل	Kelkel	Göğüs (iki köprücük kemiği arası)	İmru'l-Kays, Muallakat
ترائب	Terâibu	Göğüs (üstü)	İmru'l-Kays, Muallakat
عين	Ayn	Göz	İmru'l-Kays, Muallakat
القمعة	kam'a ¹¹	Göz kenarlarında oluşan kızarıklık	El-A'şâ
دموع	Dum'u	Gözyaşı	İmru'l-Kays, Muallakat
ضعف	Du'f	Güçsüzlük	Tarafa bin el-Abd, Muallakat
عودي	Üvvedî	Hasta	Tarafa bin el-Abd, Muallakat
المنجس	Münaccıs ¹¹	Hasta, pis	Hasân b. Sâbit
مرض	Maraz	Hastalık	Lebid bin Rabîa, Muallakat
اسن *	Esine	Hastalık	Züheyr bin Ebi Sülma, Muallakat
سقم	Sekm	Hastalık, zayıflık	Züheyr bin Ebi Sülma, Muallakat
طبيب	Tabîb	Hekim, doktor	Lebid bin Rabîa, Muallakat
يهلك	Yehlike	Helak olmak	Tarafa bin el-Abd, Muallakat
فتنتم	Fetüt'im	İkiz	Züheyr bin Ebi Sülma, Muallakat
دواء	Davâ	İlaç	Lebid bin Rabîa, Muallakat
مهفف	Mühefhef	İnce yapılı	İmru'l-Kays, Muallakat
نهد	Nahd	Kadın göğsü, meme	Antara bin Şeddad, Muallakat
جمجم	Cümcüme	Kafatası	Tarafa bin el-Abd, Muallakat
ساق	Sâku	Kalça	Tarafa bin el-Abd, Muallakat
قلب	Kalb	Kalp	Züheyr bin Ebi Sülma, Muallakat
دم	Dem	Kan	Antara bin Şeddad, Muallakat
نزف	Nazf	Kanama	Antara bin Şeddad, Muallakat

* Arapçada teşbih çok kullanılmasından dolayı Cahiliye dönemi şairlerinden Züheyr b. Ebî Sulmâ اسن lafzını kök anlamı olan suyun kokusunun bozulmasını hastalığa benzetmiştir. Bkz. (Rağîb el-İsfahanî, 2010, s.82 vd.)

كبد	Kebd	Karaciğer	Lebid bin Rabîa, Muallakat
جوف	Cevf	Karın (boş, oyuk)	İmru'l-Kays, Muallakat
حجاجي	Hicâcey	Kaş kemiği	Tarafe bin el-Abd, Muallakat
عظم	Azm	Kemik	İmru'l-Kays, Muallakat
بتر	Batar	Kesme, uzuv kaybı	Antara bin Şeddad, Muallakat
روادف	Ravâdîf	Kıç	Amr bin Kulsûm, Muallakat
كسور	Kusûr	Kırık, kemik kırılması	İmru'l-Kays, Muallakat
يتخذد	yetehaddi	Kırışmak (ciltte kırıksıklık)	Tarafe bin el-Abd, Muallakat
عافر	Â'kir	Kısır	Lebid bin Rabîa, Muallakat
عم	Âmm	Kör	Züheyr bin Ebi Sülma, Muallakat
أذن	Uzn	Kulak	Züheyr bin Ebi Sülma, Muallakat
سمع	Sem'ı	Kulak	Tarafe bin el-Abd, Muallakat
معدة	Mi'de	Mide	Lebid bin Rabîa, Muallakat
دوار	Düvâr ¹¹	Mide bulantısı	Alâfu el-Avdî
نباض	Nabbaz	Nabız	Tarafe bin el-Abd, Muallakat
نبض	Nabz	Nabız	Lebid bin Rabîa, Muallakat
برخص	Birahs	Narin	İmru'l-Kays, Muallakat
نزلة	Nazlah	Nezle, soğuk algınlığı	Lebid bin Rabîa, Muallakat
صلب	Sulbi	Omurga, bel	İmru'l-Kays, Muallakat
كاخل	Kêhil	Omuz	İmru'l-Kays, Muallakat
كتفا	ketifê	Omuz	Tarafe bin el-Abd, Muallakat
عشب	Uşb	Ot, bitki (Tedavi için kullanılan)	Züheyr bin Ebi Sülma, Muallakat
سعال	Su'âl	Öksürük	İmru'l-Kays, Muallakat
قاصم	Kâsim	Öldürücü kıran	Hâris bin Hillize, Muallakat
بنان	Benân	Parmak ucu	Antara bin Şeddad, Muallakat
الشغاف	şugafu ¹¹	Sağ yandan oluşan şiddetli hastalık	En-Nâbiga ez-Zubyânî
صم	Summ	Sağır	Lebid bin Rabîa, Muallakat
الصمم	sememu ¹¹	Sağırılık	Dureyd b. Es-Simme
وبيل	Vebîl	Sağlıksız, sıska	Tarafe bin el-Abd, Muallakat
ظهر	Zahr	Sırt, bel	Hâris bin Hillize, Muallakat
عصب	Asab	Sinir	Antara bin Şeddad, Muallakat
مرضع	Murdî	Süt anne	İmru'l-Kays, Muallakat
فطام	Fitâm	Sütten kesme	Lebid bin Rabîa, Muallakat
موطن	Mevtn	Şahdamarı(mecaz)	Tarafe bin el-Abd, Muallakat
شفاء	Şifâ	Şifa, iyileşme	Züheyr bin Ebi Sülma, Muallakat
ورم	Varam	Şişlik, tümör	Lebid bin Rabîa, Muallakat
عرق	Ark	Ter, damar	Amr bin Kulsûm, Muallakat
ينضج	Yendahu	Terlemek	İmru'l-Kays, Muallakat
الأدرّة	Edra ¹¹	Testiste fıtık	Haddâş b. Zuheyr
خذ	Cezz	Yanak	Tarafe bin el-Abd, Muallakat
جرح	Cerh	Yara	Antara bin Şeddad, Muallakat
أصبحت	Esbahat	Yaralı	Züheyr bin Ebi Sülma, Muallakat

وجه	Vech	Yüz	Taraf bin el-Abd, Muallakat
سم	Samm	Zehir	İmru'l-Kays, Muallakat

Bu kelimelerin dışında, Cevâlîkî'ye ait *el-Mu'arreb* eserde Arapça diline girmiş yabancı anatomi, tedavi, hastalık ve ecza isimleri bulunmaktadır. Cevâlîkî, Arapçada bulunan ta'rib, dahîl ve muarreb kelimeleri bazı şartlara göre incelemiştir. Bu şartlardan biri, bu kelimenin cahiliye döneminde kullanılmasıdır.²⁰ Bu sebeple aşağıda verilen listede *el-Mu'arreb*'de geçen tıp terimleri sıralanmıştır (**Tablo 2**)²⁰;

Tablo 2. *el-Mu'arreb*'de geçen tıp terimleri²⁰

Arapça yazılışı	Okunuşu	Manası	Eserdeki yeri (sayfa nu.)
الأنبيات	El-enbitêtü	Bir çeşit ilaç (baldan yapılan)	s. 153
النورة	En-nûretu	Bir tür kireç taşı, kellik eczası	s. 622
البلغم	El-balgam	Balgam	s. 19
الصرم	Es-sarmu	Cilt	s. 434
الدركون	Ed-darkun	Dübür, anüs	s. 316
الغلاورة	El-felâviratü	Eczacı	s. 581
الكوسج	El-kevsecu	Eksik, kusurlu dişler	s. 540
الأرندج	El-êrendac	Esmer cilt	s. 646
اليرندج	El-yerendac		
الكرد	El-kerdu	Gerdan	s. 534
الجالاب	Ec-cüllab	Gül suyu	s. 248
الأسكرجة	El-ûskurace	Hekimlerin kullandığı ölçek	s. 131
الخيم	El-hîmu	Huy, mizaç	s. 284
القرع	El-kar'û	Kellik	s. 514
الدرياق	Ed-diryâk	Panzehir	s. 294
الطراق	Et-tirâk	Panzehir	s. 439
الصابون	Es-sâbûn	Sabun	s. 427
الطرش	Et-taraşu	Sağır	s. 442
المصطكا	El-mastakâ	Sakız, sakız şeklinde ecza	s.589
الطوسا	Et-tûsâ	Sıvı, içilen ilaç, müshil	s. 439
الدرش	Ed-derşu	Siyah cilt	s. 299
الكامخ	El-kêmahu	Suyu içilen bir tür bitki, ecza	s. 562
الموم	El-mûmu	Zatülcenb	s. 577
البرسام	El-birsâm	Zatülcenb	s. 156
الزنجبيل	Ez-zencebîl	Zencefil	s. 354

Tartışma-Sonuç

Tıp ilmi, insan sağlığını ve kaybolan sıhhatini konu alır. Cahiliye Arapları, yaşadıkları coğrafyaya ve inanışlarına uygun olarak tıbbî uygulamalar geliştirmişlerdir. Bunların bir kısmını metafiziksel varlıklara dayandırmışlardır. Bununla beraber, sağlıklarını etkileyen olumlu ve olumsuz faktörleri de akılcı (gerçekçi) anlamlar vermişlerdir.

Cahiliye dönemi Arapları, hastalıkları tarif ederken çevresinde meydana gelen doğal olaylara veya varlıkların şekillerine göre isimlendirmişlerdir. Hastalık isimleri, hastalık semptomları ve belirtilerine göre insan vücudunda oluşan gözle görülür biçim bozuklukları doğadaki benzerleri ile aynı ismi taşımaktadır. Araplar, dillerinde bulunan mecaz ve iştikak özelliği ile benzer anlama sahip kelime oluşturarak hastalıkları

tanımlamışlardır. Böylece, kelimenin kök anlamından hastalığın belirtileri anlaşılmaktadır. Bu durumda Cahiliye Arapları ve sonraki dönemlerde yaşayan torunları, iştikak sayesinde hastalık isimlerini, belirtilerini kelimenin kökünde saklı şekilde, sonraki nesillere aktarabiliyorlardı. Ayrıca, Bedevî Araplar arasındaki tıp kabileden kabileye değişmekte idi. Bu da gösteriyor ki her kabile hastalık ve tedavi için kendi jargonunu icat etmiş olabilir.

Cahiliye Arapları yaşadığı ortamda bulunan canlı ve cansız varlıkların kıtlığından dolayı neredeyse buldukları tüm maddeleri sağlıklarını korumak ve geri kazanmak için kullanmışlardır. Arap Yarımadası'nın oluşturduğu bitki örtüsü ve hayvan çeşitliliği bunu zorunlu kılmıştır.

Cahiliye döneminde hastaların morali ve tedavi sürecinde rahatlamalarını sağlamak için bir takım hayali yöntemlere başvurulmuştur. Araplar bu yöntemlerin işe yaramaz olduklarını bildikleri halde hasta üzerindeki etkisinin farkında olmuşlardır. Bu sebeple, Cahiliye Arapları plasebo ilaçların ya da tedavilerin farkında idiler.

Hastalıkların tedavisinde iki farklı yöntem dikkat çekmektedir. İlk olarak, büyü ve sihir yolu ile hastalıkların kaynağı gördükleri kötü, doğaüstü varlıkların hastadan uzaklaştırılması amaçlanmıştır. Bunun için tabip yerine kâhin ve arrafelere başvurmuşlardır. Diğer yöntem ise, gözlem ve tecrübe ile elde edilen bilginin kullanılmasıdır. Şiirlerde bilgili tabip olarak geçen kişiler tanı ve tedavide kendi çağının yöntemlerini uygulamışlardır. Her iki tabip, kabilesinde ve toplumda saygı duyulan kişilerdi. Öyle ki Cahiliye şiirlerinde dahi kendilerinden övgü ile bahsedilmiştir.

Esir edilen kabile reislerinden veya eşraftan birinin kanını içmek için kesik atılması ama bundan önce acısının azalması için sarhoş oluncaya kadar şarap içirilmesi bize Cahiliye toplumunda ilkel anestezi uygulamanın varlığını göstermektedir.

Arapçada kelime türetmede kullanılan en yaygın yol iştikaktır. Arapçanın kelime haznesini oluşturan kelimelerin çoğu en az üç harfli kökten oluşan kelimelerdir. Bu köklerin yerini değiştirilmesi ya da fazla harf eklenmesi ile yeni kelime türetilmiştir. Kök anlamın etkisinin devam ettiği bu yeni kelime tıp alanında hastalık ve belirtiler için kullanılmıştır. Bu dönemin terimlerine baktığımızda bilişsel olarak terimlerin türetildiği görülmektedir. Hastada oluşan fizikî değişimi etraftaki diğer varlıklara, hastalığın veya belirtilerinin hasta üzerindeki hislerini yine diğer duyuları ile algıladıkları hislere benzetmişler. Ciddi hastalıkları etraflarındaki yırtıcı hayvanlar ile tanımlamışlardır. Yine bazılarını cin gibi doğaüstü varlıkların müdahalesi olarak teşbih etmişlerdir.

Buna ilaveten, Arapçada iştikak yapabilmek için bazı kurallar bulunmaktadır. Lakin veba ve hapsirik bahsinde, hapsirğin veba gibi bulaşıcı olduğunu belirtmek için veba kelimesinin başına ث harfi getirilmiştir. Arapça, bükümlü dil olması münasebetiyle, bu harfin çekimli dillerde görülen kelimeye ön-ek olarak gelmesi istisna bir durum olabilir. Ayrıca, Arapçanın komşu bir dilden etkilenecek ön-ek almış olabilir.

Kanser (Arapça yengeç demek) ve tilki hastalığı(saçkıran) olarak adlandırılan iki hastalığın kökenlerinin Antik Grek'ten geldiği anlaşılmaktadır. Bu iki kelime Hipokratik metinlerde geçmektedir. Bu açıdan Araplar tanımlayamadıkları hastalıkların adlarını komşu kültürlerden ödünç almış olabilirler.

Klasik Arapçanın yabancı yani muarreb kelimelere maruz kaldığı iki dönem vardır. Bunların ilki, Hz. Peygamber öncesi kuzey ve güneyde bulunan ticarî yolların getirdiği komşu dillere ait kelimeler, diğeri ise, Arap İslâm fütuhâtının sonucudur. İki önemli dönem de Antik Grekçe, Pehlevi, Sanskritçe ve Habeş diline ait kelimeler yoğun olduğu görülmektedir.

Cahiliye dönemi ve sonrasında özellikle hastalık isimlerine bakılınca Süryanice kelimelerin ödünç alındığı görülmektedir. Necran'da bulunan Yakubî Hristiyanlar (Süryaniler) ile temas sonucu ihtimaldir ki Süryani

dilinde bulunan kelimeler Arapçaya İslâm'dan evvel geçmiş olabilir. Hatta tıbbî uygulamaların kendisi de buna dâhil edilebilir.

Bilgi

Çıkar çatışması bulunmamaktadır. Herhangi bir kişi ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

1. ARAP. TDV İslâm Ansiklopedisi. Accessed April 28, 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/arap>
2. O'leary DL. Arabia Before Muhammed. 1. Baskı. Routledge; 2012.
3. el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî. Kitâbu'l-'ayn. Daru'l ve Mektebetu'l-Hîlâl; 2010.
4. Sezen G. Cahiliye Devrinden Emevilerin Sonuna Kadar Müslümanlarda Tıbbî Gelişmeler. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı; 1997.
5. Tez Z. Tıbbın Gizemli Tarihi. 1. Baskı. Hayykitap; 2010.
6. Akkavî RK. Mücezu Fî Târîhi't-Tıbbi Inde'l-Ârabi. Daru'l-Menâhil
7. Pormann PE, Savage-Smith E. Medieval Islamic Medicine. 1. Baskı. The American University in Cairo; 2007.
8. Çetin NM. Eski Arap Şiiri. Edebiyat Fakültesi Matbaası; 1973.
9. Ebû Ubeyd el-Bekrî. Câhiliye Arapları. 1. Baskı. İz Yayıncılık; 1998.
10. Hamîd Mustafa Nâci el-Yâsirî. et-Tıbb ve't-Tabîb fî Hayatî'l-'Arab Kable'l-İslâm. Mecelletül-Küllîyat El-İslâmîyetül-Câmîa. 2020;57(1):228-270.
11. Râid Hammad el-Muhirât. es-Sekâfû't-Tıbbiye inde Arabî'l-Câhiliye kemâ fî Eşârhum. Mecelletül-Ulumul-İnsâniye Vel-İçtimâiye. 2021;5(3):1-27.
12. Goodman LE. Arap Edebiyatındaki Yunan Etkisi. Nüsha. 2018;(47):15-44.
13. Kemâl es-Samarraî. Muhtasar Târîhü't-Tıbbü'l-'Arabî. Dar'un-Nidâl; 1889.
14. Sönmez Z. İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hristiyanlık. 1. Baskı. Türkiye Diyanet Vakfı; 2012.
15. Günaltay MŞ. İslâm Öncesi Arap Tarihi. 3. Baskı. Ankara Okulu Yayınları; 2015.
16. Sömez GÖ. Cahiliye Araplarında Büyü ve Kehânet. In: Köse FB, ed. II. Genç Akademisyenler Sempozyumu "Cahiliye Dönemi." SAMER Yayınları; 2020.
17. Suçin MH. Yedi Askî Şiirleri (Muallakalar). 1. Baskı. Kırmızı Kedi Yayınevi; 2020.
18. Cevad Ali. El-Mufasssal Fî't-Târîhi'l- 'Arab Kable'l-İslâm. 4. Baskı. Daru'l-Sakî; 2001.
19. İbn Manzûr EFM b. M el-Ensârî. Lisânü'l-'Arab. 3.Baskı. Dâru Sâdır; 1993.
20. el-Cevâfîki M b. A. El-Mu'arreb Mine'l-Kelâmî'l-A'cemî 'alâ Hurûfi'l-Mu'cem. 1. Baskı. (F. Abdurrahman, ed.). Daru'l-Kalem; 1990.
21. Malinowski B. Büyü Bilim ve Din ve Diğer Makaleler. 1. Baskı. Dorlion Yayınları; 2022.
22. Ögmüş H. Cahiliye Döneminde Araplar Cahiliye Şiirine Göre İslam Öncesi Arap Toplumu ve Kur'an'ın Getirdiği Değişim. İz Yayıncılık; 2013.
23. Margoliouth DS. İslamiyet Öncesi Arap-İsrailoğulları İlişkileri. 1. Baskı. Kaknüs Yayınları; 2003.
24. Söylemez MM. Cahiliye Döneminde Lat Kültü. In: Söylemez MM, ed. Cahiliye Araplarının İlahları. 1. Baskı. Ankara Okulu Yayınları; 2016.
25. Ünalın İ. Araplarda Halk Hekimliğine Dair Bazı Tespitler. Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi Ve Folklorik Tıp Dergisi 2023;13(2):346-354.
26. Günaltay Ş. İslam Öncesi Araplar ve Dinleri. 2. Baskı. Ankara Okulu Yayınları; 2013.
27. el-Azzâvî SM. Haris b. Kelede es-Sekaff'nin Arap Tıp Tarihindeki Yeri ve Önemi. In: Arıkan R, Demiryürek H, eds. Bir İnsan-ı Selim Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan. Lotus Yayınevi; 2016:837-850.
28. Çağatay N. İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları; 1957.
29. Leblebici HK. Cahiliye Dönemi'nde Akıl İşlevsel Rolü. In: Köse FB, ed. II. Genç Akademisyenler Sempozyumu "Cahiliye Dönemi." SAMER Yayınları; 2020.
30. Zülfikar H. Halk Dilinin Sağlıkla İlgili Boyutu Üzerine. Türk Dili 2020;(822):38-43.
31. Ali el-Cundî. Fî't-Târîhi'l-Edebi'l-Câhiliye. 1. Baskı. Mektebetü'l-Daru'l-Terâs; 1991.
32. Bölükbaşı M. Cahiliye Devrinde Araplarda Kehânet ve Kâhinlik. Nüsha. 2018;(47):127-148.
33. Azimli M. Cahiliye'yi Farklı Okumak. 5. basım. Ankara Okulu Yayınları; 2017.
34. Duman F. İslâmiyet Öncesi Arap Folkloru ve Kur'an. 1. Baskı. Araştırma Yayınları; 2018.
35. Tâhâ Hüseyin. Câhiliye Şiiri Üzerine. 1. Baskı. Ankara Okulu Yayınları; 2003.
36. Palabıyık MH. İslam Öncesi Hicaz Putlarından/Beytlerinden "Zülhalesa." In: Söylemez MM, ed. Cahiliye Araplarının İlahları. 1. Baskı. Ankara Okulu Yayınları; 2016.
37. Ateş AO. İslâm'a Göre Câhiliye ve Ehl-i Kitâb Örf ve Âdetleri. 1. Baskı. Beyan Yayınları; 1996.
38. Süleyman et-Tâcir. Doğu'nun Kalbine Seyahat Çin ve Hint Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri. 1. Baskı. Yeditepe Yayınevi; 2012.

39. Balcı İ. Kur'an'da Adı Geçen Üç Puttan Birisi: el-Menat. In: Söylemez MM, ed. Cahiliye Araplarının İlahları. 1. Baskı. Ankara Okulu Yayınları; 2016.
40. Usta İ. Cahiliye Dönemi Tanrılarında Hubel. In: Söylemez MM, ed. Cahiliye Araplarının İlahları. 1. Baskı. Ankara Okulu Yayınları; 2016.
41. Yılmaz İ. Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi; 1997.
42. Rağib el-İsfahanî. El-Müfredal Fi'l-Garibi'l-Kur'ân. 1. Baskı. Çıra Yayınları; 2010.